

BOKRECENSION

Om bläckfiskars strypsex med mera

Vattenvarer är en ljuvlig essäbok om djuren i haven, full av lärdom och kärlek. Emellanåt är den sorgsen, men tack och lov ändå icke-alarmistisk.

Text: **Johan Tralau**

Varudeklaration: framför oss har vi en påfallande vacker bok. På omslaget en målning av den italienske konstnären Giuseppe Arcimboldo, *Vatten*. En hel mänsklig gestalt uppbyggd av havsorganismer, en människa gjord av vattenvarer. Boken består av tolv essäer om olika vattendjur – krokodilen, blodigeln, ålen, kräftan, hajen, sugfisksen, sköldpaddan, bläckfisken, havssulan, Stellers sjöko, valen och maneten.

Några av essäerna har publicerats tidigare, som små exklusiva privattyck, vilka inte har funnits att köpa i bokhandeln (essän om ålen utgavs exempelvis 2017). Några av dem är långa, som den om hajen, några korta, som den om sugfisksen, ett preludium och bihang till hajen. Det går nästan inte en sida utan en bild – en teckning från någon zoologisk traktat, ett fotografi ur ett nyare verk, en målning, en bild ur ett bestiarium.

Författaren heter Jakob Christensson och är idé- och lärdomshistoriker. Och som han är det. Han leder oss genom varje enskilt djurs kulturhistoria, speglad främst i västerländska källor, allra mest i svenska sådana, och så läggs myt, vidske-

pelse och vetenskap bredvid varandra, kärleksfullt ordnade.

Här finns stor rikedom och kunskap. Bläckfiskar är, för alla som någonsin har läst något om deras intelligens och om deras nervsystem, oemotståndligt intressanta. Man har kunnat visa att djurets rörelse inte alltid styrs genom hjärnan, utan att

armarna rör sig självständigt, alltså att intelligensen är ett helt system, förlagd till nästan hela djuret, långt ut i tentaklerna. Men bläckfiskar är hemlighetsfulla varer. Författaren tar oss vid handen, på en ibland ganska impressionistisk tur, och pekar på olika preparat i museet. Vilka bläckfiskarter finns? I dag slår vi upp på internet. Men då det inte fanns internet, inte kameror som kunde manövreras ner till tusentals meters

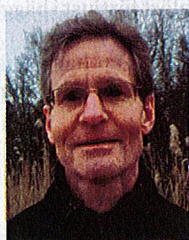
djup, bara egna och svåra observationer och gamla och ibland otillförlitliga källor som Aristoteles eller den romerske naturhistorikern Plinius, var det zoologiska arbetet så mycket svårare.

Något strandade, illa åtgånget, delvis ätet på. Var det en jättebläckfisk? Var det i så fall en ny art? Den sista möjligheten var intressant, lockande, för ingen vill gå miste om möjligheten att få benämna en

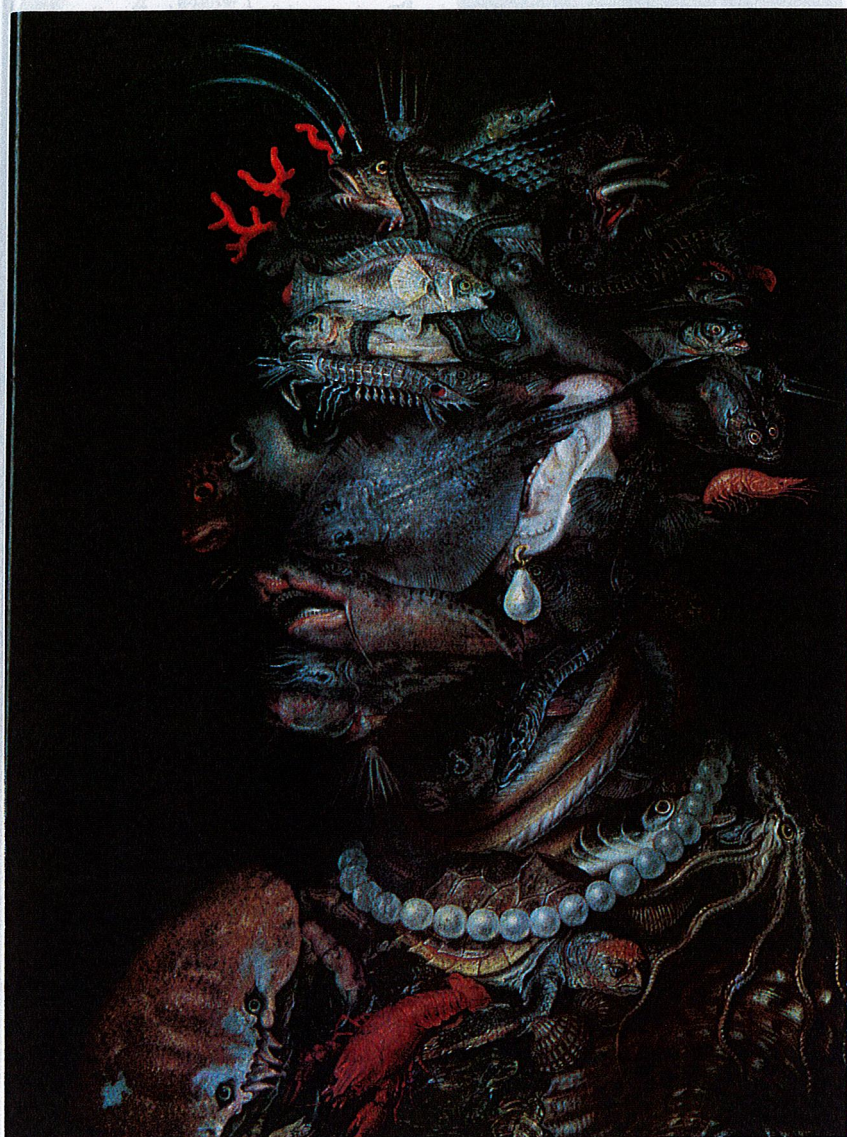
ny djurart. Med viss förtjusning noterar författaren att Östersunds-Posten 1898 gjorde gällande att en Uppsalazoolog i sin tur gjort gällande att Storsjöodjuret skulle kunna vara en enorm bläckfisk som hade letat sig in i Storsjön.

Christensson är också intresserad av bläckfiskarnas sexliv – med »orgier, strypsex, kannibalism«. Jättebläckfisken, släktet *Architeuthis*, är särskilt anmärkningsvärd. Det kan vara så, läser vi, att »hanarna hamrar in strängar« med säd i honornas armar under parningen, »med sin muskulösa och i det närmaste meterlånga penis som vore den en nit- eller spikpistol«. Som läsare blir man kanske generad, men bara tills man börjar tänka på hur forskare tålmodigt har lagt pusselbit efter pusselbit för att förstå vad som händer där långt nere i mörkret, och vilken lång, svår och spännande väg som leder till sådana insikter.

Varudeklaration igen: den här recensenten vill att böcker ska driva en tydlig tes, ta oss till en ny destination, förklara exakt vilken ny kunskap de har givit oss, vad vi inte visste förut. Jag skrev en gång en kritisk, ljummen, kanske småsur recension av en av Christenssons tidigare böcker och tyckte att den bara var essäskrivande utan en tydlig resplan eller ett tydligt mål. Historiska kuriositeter, lagda på varandra.

Vattenvarer
av Jakob Christensson
Bladh by Bladh

Vatten av Giuseppe Arcimboldo, oljemålning 1566, Konsthistoriska museet i Wien.

Vart vill Vattenvarer komma?
Varför läggs alla dessa fiskar,
blötdjur, reptiler och sjöfåglar på
varandra?

Så mycket är förresten så sorgligt.
Som jättesköldpaddorna. Dessa spelade
som bekant en viktig roll för hur Darwin
utvecklade evolutionsteorin. Han fick
reda på att invånarna på Galápagosöarna
kunde veta exakt vilken ö en sköldpadd-
individ kom ifrån, eftersom det fanns
skillnader i formen på ryggskölden, varje
form specifik för populationen på en viss
ö. Varför? Vi vet nu att det var på grund av

att de olika varianterna hade utvecklats
under lång tid, som små variationer och
anpassningar som blir till särskiljande
kännetecken. Men det finns inget ut-
rymme för någon vetenskaplig feelgood-
essä här, för vetenskapens uppflyttande
intresse innebar döden för de sälliga
urtidsdjuren.

Museer över hela världen ville ha de
ståtliga sköldarna, expeditioner utrus-
tades, de arma reptilerna dog i massor.
En av arterna utslocknade så sent som
2002, då en jättesköldpadda som hade
givits namnet Lonesome George, och var

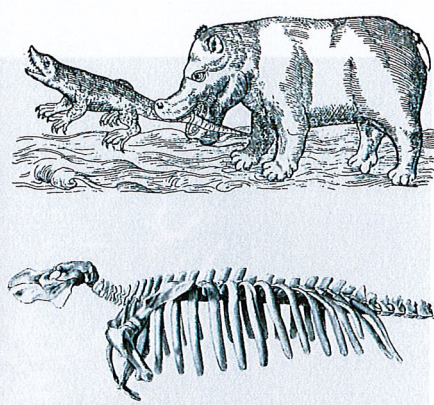
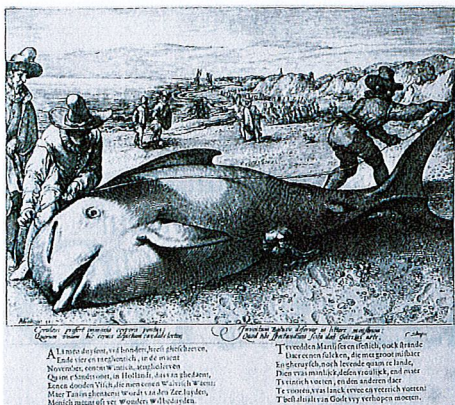
*Jag skrev en gång en
kritisk, kanske småsur
recension av en av Chris-
tenssons tidigare böcker.*

omkring ett sekel gammal, till slut dog –
utan att ha fått skaffa avkomma. Den siste
företrädaren för sin sort var han, och när
man upptäckte honom på 1970-talet tog
man honom till tryggheten i fångenskap.
Stackars liten. Eller inte så liten förresten.
Men vad ensam han måste ha varit när
han vankade omkring på ön Pinta utan att
hitta någon partner.

En sämre författare hade gjort histori-
en sentimental, som någon sorts Holly-
woodideologisk Cosmonova-produktion
med en välmodulerad brittisk berättar-
röst, dramatisering, filter, syntetiska ljud
och hyckleri. Christensson verkar inte
vara intresserad av sådana enkla poänger.
Det finns annars så mycket att göra enkla
poänger på, sådant som barn med upp-
rörd röst kan anklaga vuxenvärlden och
historien för. Men naturen är själv inte
sentimental.

Hajar är exempelvis fascinerande varel-
ser som saknar modersinstinkt. De ägnar
sig, berättar Christensson, i viss utsträck-
ning åt adelfofagi – hos hajar som föder
levande avkomma äter de ofödda ungarna
ofta upp sina syskon i livmodern. Att de
nyfödda småhajarna sedan överlever
grundar sig i att mödrarna söker sig till
»barnkammare«, alltså till grunda vatten
dit andra hajar inte gärna går. Och evolu-
tionen har ordnat det så klokt att hajmo-
dern inte känner hunger vid nedkomsten.
Annars skulle hon – evolutionärt ytterst
kontraproduktivt – ha kunnat stärka sig
med sin egen avkomma efter födseln.

I äldre litteratur förekom uppgifter
om att hajhonor tog hand om sina ungar,
och att exempelvis blåhajen öppnade sin
mun och lät avkomman simma in i det
stora gapets trygghet när det kom farliga
rovfiskar. Men det stämmer alltså inte,
och Christensson är noga med vad som
inte är sant, vad som är det, och vad som
eventuellt är sant. Sant är tydligen eller
åtminstone troligen att den lilla intres-

Från vänster: Strändad grindval, kopparstick efter förlaga av möjligen H Goltzius. Duell mellan bläckfisk och kvinnlig snäckfiskare, träsnitt från 1870-talet av Yoshitoshi. Krokodil och flodhäst, träsnitt ur Conrad Gesner, *Fischbuch* ... (1598). Stellers sjöko, ur A E Nordenskiöld, *Vegas färd kring Asien och Europa* (1880).

► santa cigarrhajen vid några tillfällen har angripit ubåtar, och att bitmärken på farkosternas hydrofoner är bevis på detta. Cigarrhajen är bara en halvmeter lång, lever på stora djup och är dessutom självlysande, och stursk nog att angripa amerikanska och ryska örlogsfartyg.

Till kategorin oklar sanning hör möjligen den uppgift som Christensson hittar hos en svensk 1800-talsgeolog, om hur man i en fjord på Island hittade en strandad val med ett hål i sidan, där en företrädare för den utomordentligt fräna hajarten håkåring hade bitit sig in i valkroppen, ätit sig allt längre in, och sedan inte kunnat komma ut utan helt enkelt dött av frosseri. (Om den spektakulära gåtfulla, enormt stora och glupska håkåringen, som även finns på Sveriges västkust, kan man för övrigt läsa i Morten A Strømsnes sagolika *Havsoken*.)

Vart vill Christensson komma? Vad vill han med all denna zoologi, mytbildning, vetenskapshistoria och lärdom?

Det kan man fråga sig. Men till slut måste man sträcka vapen. *Vattenvarelser* är ett ljuvligt verk, fullt av kunskap och lärdom och kärlek.

Jag undrar varför jag tycker så mycket om den här boken. Kanske är det på grund av författarens blick på historien, människorna, fångstmännen, forskarna och djuren. Detta är en historiker värd namnet. Det finns så många anklagelser – alldeles riktiga, legitima anklagelser – att rikta mot människans dårskap och hunger. Naturen är ett hav av sorg.

Sorgen är omisskännlig, och ändå fullständigt kontrollerad, när Christensson talar om Stellers sjöko och dess undergång. Djuret levde vid Kommendörsöar-

Vissa kapitel i naturhistorien är sorgligare än andra. Och vissa är mer osmakliga.

na vid Kamtjatka, och det ägnade dagarna åt att äta sjögräs. Eftersom sjökorna saknade naturliga fiender i de kalla grunda vattnen, och dessutom var påfallande glada i mat, blev de ofantligt feta, så där omkring fem ton. Ett ryskt skepp, med en dansk kapten med det kända namnet Bering, anlände 1741 till öarna, och besättningen led svårt av skörbjugg och hunger. Snart nog började de att jaga sjökor, och de upptäckte att köttet smakade fantastiskt, var näringsrikt och nyttigt. Skeppsläkaren, en tysk vid namn Georg Wilhelm Steller, fick ge namn åt djuret.

Djuret, eller snarare köttet, blev så populärt att arten kom att jagas hårt och anses ha dött ut redan 1767 eller 1768. En stor, ofarlig, oerhört korpulent sjöko upptäcktes och utrotades inom loppet av något kvartsekel.

Vissa kapitel i naturhistorien är sorgligare än andra. Och vissa är mer osmakliga. I det kongenialt enorma kapitlet om valen finns det mycket att uppröras över. Harpunerandet som fortsätter tills nästan inga av de stora djuren finns kvar, de enorma valkropparna som inte tas tillvara utan sjunker mot botten när man har utvunnit de profitabla delarna ... Men Christensson blir inte främst upprörd, snarare sorgsen, och han verkar vilja förstå. Vissa saker lite mindre än andra, kanske. Mycket återhållsamt berättar han att den grekiske skeppsredaren Aristotelis Onassis till sitt personliga fartyg lät skaffa barstolar som var klädda i skinn från valars penisar.

(Ja, boken innehåller också uppgifter om storleken på valars könsorgan. Jag tänker inte vidarebefordra dem. Skaffa boken.)

Så här står vi, och författaren, i förfäran och vördnad inför så mycket förödelse och död, och vi förundras över alla de otroliga skrönor om havsdjuren som människor, även knivskarpa intellekt, har kunnat tro på. Äldre zoologi inbjuder gärna till överläsenhetskänslor. Det är så lätt, så billigt att skratta åt sedan länge döda som har haft fel – i någon mening nästan definitionsmässigt fel, eftersom vetenskapen förhoppningsvis går framåt. Den sortens tokrolig historisk turism är heller inte Christenssons stil. Han talar med vänlig ironi om de mer absurda idéerna, och med återhållen sorg om all död och alla utsläcknade arter.

På omslaget ser vi alltså Arcimboldos målning *Vatten*. Frågar man personer som inte känner till konstnären när tavlan kan vara från säger de att det är en lekfull bild som trotsar konventioner och som därför troligen måste vara modernistisk. Nittonhundratall någon gång. Men Arcimboldo dog för över fyrahundra år sedan, och målningen är från 1566. Så gammalt, och ändå så – alldeles nytt. En massa saker som staplas på varandra. Djur, lagda på varandra, som blir något annat.

Vattenvarelserna fogas ihop, blir en enhet, en mänsklig gestalt. Alla de olika historiska kuriositeterna hänger samman. Jag är lycklig över att ha läst den här boken. ■

Johan Tralau är professor i statskunskap vid Uppsala universitet.